

PAPER DETAILS

TITLE: BLASPHEMY PHENOMENON IN TERMS OF HUMAN RIGHTS LAW

AUTHORS: Yunus Enes KAYA

PAGES: 549-572

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/291035>

İNSAN HAKLARI HUKUKU AÇISINDAN DİNE HAKARET OLGUSU*

(BLASPHEMY PHENOMENON IN TERMS OF HUMAN RIGHTS LAW)

Yusuf Enes Kaya**

ÖZ

Dine hakaret konusu; insan hakları açısından tartışılmaya değer ve çözümleri zor bir sorundur. Dine hakaret kavramının, günümüzün sekülerleşen dünyasında ve sekülerleşen hukuk sistemlerinde bir yerinin olup olmadığının da değerlendirilmesi gerekir. Dine hakaret olgusu açısından akla gelebilecek bir diğer kavram, dinsel nefret söylemidir. Dine hakaret ile dinsel nefret söyleminin karıştırılmaması gerekir. Dine hakaret yasaları dinleri ve dini hisleri korurken, nefret söylemi yasaları insan onurunu ve eşitliğini korur. Nefret söylemi yasaları ayrıca dinsel azınlıkların şiddete ve ayrımcılığa maruz kalmasını önleme amacını taşır. Bu çalışmada dine hakaret olgusu insan hakları hukuku açısından incelenecektir. Bu kapsamda dine hakaret olgusunun din ve vicdan özgürlüğü ve ifade özgürlüğüyle olan ilişkisi tartışılacaktır. Bu kapsamda Din ve vicdan özgürlüğünün dini hislerin korunması hakkını kapsayıp kapsamadığı belirlenecektir. İfade özgürlüğü açısından ise kamu düzeninin dine hakaret söz konusu olduğunda meşru bir sınırlama sebebi olup olmayacağı tartışılacaktır. Son olarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin konuya yaklaşımına eleştirel bir bakış açısı getirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dine Hakaret, İnsan Hakları, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, İfade Özgürlüğü, Din ve Vicdan Özgürlüğü, Dinsel Nefret Söylemi

ABSTRACT

Concept of blasphemy is a problem that is worth discussing and difficult to solve in terms of human rights. It should also be assessed whether the concept of blasphemy have any place in the secularized world and secularized legal systems. Another notion that may come to mind when blasphemy is mentioned is religious hate speech. But, blasphemy and religious hate speech should not be confused with each other. While blasphemy laws protect religious feelings and religions, religious hate speech laws protect human dignity and equality, and this laws also serve to protect religious minorities from violence and discrimination. In this study The phenomenon of blasphemy will be examined in terms of human rights law. In this context, connection between free speech, freedom of religion and phenomenon of blasphemy will be discussed. In this context, It will be determined whether freedom of religion and conscience covers the right to protect

* Bu makale, 28.06.2016 tarihinde Editörler Kurulu'na ulaşmış olup, 09.09.2016 tarihinde birinci hakem; 08.08.2016 tarihinde ikinci hakem onayından geçmiştir.

** Anayasa Mahkemesi Raportör Yardımcısı.

religious feelings. With regard to freedom of expression, it will be argued whether or not public order will be a legitimate cause of restriction for blasphemy. Finally, It will be tried to bring a critical perspective to European Court of Human Rights' approach to this subject.

Keywords: Blasphemy, Human Rights, European Court of Human Rights, Freedom Of Speech, Right to Freedom of Religion, Religious Hate Speech

Giriş

Dine hakaret konusu; insan hakları açısından tartışılmaya değer ve çözümlmesi zor bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışmada da dine hakaret konusuna insan hakları açısından yaklaşılabilecek ve dine hakaret konusu özellikle ifade özgürlüğü açısından değerlendirilecektir. Bu çalışma kapsamında birinci ve ikinci bölümde dine hakaret kavramı irdelenecek ardından dine hakaret kavramıyla karıştırılmaması gereken dinsel nefret söylemine değinilecektir. Üçüncü bölümde dine hakaret kavramı din ve vicdan özgürlüğü açısından incelenecek; din ve vicdan özgürlüğünün dinî hislere karşı hakareten korunmayı kapsayıp kapsamadığı tartışılacaktır. Dördüncü bölümde dine hakaret konusu ifade özgürlüğü açısından değerlendirilecektir. Bu bölümde ifade özgürlüğünün dine hakaret bağlamında, başkalarının haklarının korunması ve kamu düzeni sebepleriyle sınırlanıp sınırlanamayacağı tartışılacaktır. Son bölümde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) ifade özgürlüğüyle çatışma içinde olan dine hakaret konusunu nasıl değerlendirdiği, nasıl yorumladığı üzerinde durulacak ve AİHM'in kararlarına eleştirel bir bakış açısı getirilmeye çalışılacaktır.

I. Dine Hakaret Kavramı

Dine hakaretin belli ve tek bir tanımını yapmak zordur. Dine hakaret, Batı'daki kullanımıyla "Blasphemy" kelimesi Grekçe zarar vermek, incitmek anlamına gelen "Blapto" kelimesi ile ifade, konuşma anlamına gelen "PHEME" kelimesinin birleşiminden oluşmaktadır.¹ **Meriam Webster** sözlüğünde dine hakaret; tanrıya yönelik aşağılayıcı, hakaretamiz ve saygısızlık içeren ya da tanrının özelliklerini taşıdığını iddia eden ifadeler veya kutsal ve dokunulmaz olduğu düşünülen şeylere yönelik saygısızca ifadeler olarak tanımlanmıştır. Bir başka tanımda dine hakaret; dine, tanrıya, dinî doktrine, dinî sembollere ya da dince kutsal sayılan şeylere yönelik hakaret edici, alaycı, saygısızca yapılan ifadeler olarak tanımlanmıştır.² Dine hakaret, yukarıdaki tanımlardan yola çıkılırsa, kutsal olarak görülen şeyin ne olduğuna bağlı olarak çağdan çağa kültürden kültüre değişen bir kavramdır.

Dine hakaret olgusu, hem ayırıcı hem de birleştirici bir fonksiyona sahiptir. Belli bir dine sahip olan ve belli tabuları olan kültürlerde dine küfür kavramı vardır çünkü idealize edilen kutsallık ona yönelik olan ters bir inanç olmaksızın var olamaz yani dine hakaret (suçları) hâkim dinle alay eden ve onu

¹ Nazeem Goolam, "The Cartoon Controversy: A Note on Freedom of Expression, Hate Speech and Blasphemy", The Comparative and International Law Journal of Southern Africa, Vol.39, No:2, July 2006, s.343.

² <http://law.yourdictionary.com/blasphemy> Erişim Tarihi: 15.05.2016

eleştirenleri toplumdan dışlayarak ya da onları cezalandırarak toplumun bir arada olmasını sağlar. Diğer taraftan kutsalın ne olduğuna ilişkin farklılıkların sonucu olarak toplumda gruplaşmalar, ayrışmalar ve şiddet olayları meydana gelebilir.³ Dine hakareti dine yönelik bir eleştiriden ya da bir dini kabul etmemekten ayıran en önemli unsurun sahip olduğu nefret, kızgınlık gibi duyguların yoğunluğu olduğu söylenebilir. Ancak burada dine hakaret ile dinî eleştiriye birbirinden ayırmanın çok da kolay olmadığını belirtmek gerekir. Örneğin, Hz. İsa'nın tanrının oğlu olduğunu kabul etmemek dinî bir eleştiri olarak görülebilirse de bir Hristiyan açısından kendisine yapılmış hakaret olarak da görülebilir. Zira bu husus onun dininin temellerinden birisidir. Aynı şekilde Hz. İsa'nın tanrının oğlu olduğunu söylemek de Hz. İsa'nın bir insan ve peygamber olduğuna inanan bir Müslüman açısından hakaret olarak görülebilir. İşte bu ayrımın çok sübjektif olduğu gerçeğinden yola çıkarak bu makalede dine eleştiriye de içerecek şekilde dine hakaret (kutsala hakaret) kavramının kullanılması tercih edilmiştir. Dine hakaretin cezalandırılmasında amacın kutsalları korumak olduğu söylenebilir. Bu bağlamda kutsal denilince ilk olarak akla dinlerin gelmesi doğal karşılanabilir. Ancak bu anlayış, kutsal diye tabir edilen şeylerin sadece bir dinle mümkün olabileceğine ilişkin yaygın bir yanılgıdan kaynaklanır. Kutsallığın dinle özdeşleştirilmesi dinî bir yorumdur. Bu ise din dışı kutsal laştırmaların hakarete karşı korunmayacağı sonucunu doğuracaktır.⁴

Dini anlamda hakaret bir din içinde, yani mezhepler arasında, ya da dinler arasında değişiklik gösterebilir. Bu açıdan bir dinin hakaret olarak gördüğü şey, başkasının derin bir dinî inancı olabilir. Burada hakarete karşı korunmanın sadece belli kurumlaşmış dinler söz konusu olduğunda mı gündeme geleceği sorusunun cevaplanması gerekir. Bu soruya verilecek cevap kutsala atfedilen şeye bağlı olarak değişir. Bu bağlamda modern dünyadaki değerlerin (millet, ideoloji, çok önem verilen bir filozof, çok önem verilen bir siyasi lider vb.) kutsal olduğunu düşünen insanlar korunmayacak mıdır? Her toplumun din dışında da bazı kutsal gördüğü değerler vardır. Eğer dine hakaret edenler cezalandırılacaksa, aynı şekilde, din dışı kutsallara hakaret edenlerin de cezalandırılması gerekecektir.⁵ Günümüzde din ve devlet işleri birbirinden ayrılmış ve devletin tarafsızlığı anlayışı hâkim olmaya başlamıştır. Bu anlayışa göre devlet, ülkede yaşayan kişilerin dünya görüşleri, dinleri, inançları, inançsızlıkları kısaca onların iyi anlayışları karşısında eşit mesafede durmalıdır ve herhangi bir iyi anlayışını ya da ona dayanan bir söylemi, doktrini veya ideolojiyi resmî olarak tanımamalıdır.⁶ Sekülerleşmeyle birlikte din, sosyal yaşamın pek çok alanından çekilmeye başlamıştır. Bu durum dinin bireyselleşmesine yol açmış, din, bireylerin hayatlarını yönlendirmeye devam etmekle birlikte bireyin özel alanında kalan bir niteliğe bürünmüştür. Kurumsallaşmış dini yapılar toplumsal normlar üzerindeki etkisini ve görünümünü yitirmeye başlamıştır.⁷ Batı'da Hristi-

³ Jeremy Patrick, "The Curious Persistence Of Blasphemy", Florida Journal of International Law, Vol. 23, 2011, s.204.

⁴ Coleman, Elizabeth Burns, and Kevin White, "Stretching the Sacred." Negotiating the Sacred: Blasphemy and Sacrilege in a Multicultural Society, Edited by Elizabeth Burns Coleman and Kevin White, ANU Press, 2006, ss. 65-78

⁵ Jeremy Patrick, a.g.m., s.206.

⁶ Zühtü Arslan, "Anayasa Teorisi", Seçkin Yayıncılık, 2. baskı, Ankara, 2008, s. 26.

⁷ Hassan, Riaz. "Expressions of Religiosity and Blasphemy in Modern Societies." Negotiating the Sacred: Blasphemy and Sacrilege in a Multicultural Society, Edited by Elizabeth Burns Coleman and Kevin White, ANU Press, 2006, ss.120-126

yanlığın ya da onun kurumsallaşmış temsilcisi olan kilisenin egemenliğinin hâkim olduğu dönemlerde bu tür yasalar, dinin yanında devleti de koruyordu.⁸ Modern öncesi dönemde devletin belli bir dini koruması, kendi otoritesini korumak gibi meşru bir zemine sahipken, günümüz tarafsız devlet anlayışında devletin belli dinleri koruması meşru bir zemine dayanmamaktadır. Diğer ideolojiler, önemli şahsiyetler, kuramlar (evrim teorisi gibi) vs. korunmazken dinler neden bu kadar korunmaya değer bir şey olarak görülmüştür? Bu soruya dinlerin tarih boyunca, insanın anlam arayışına cevap vermesi bakımından hep en önde gelen bir kurum olduğu, aynı zamanda gündelik hayatın tamamını kuşatan birer ahlâk düzeni sunduğu için kişiliğin oluşumuna yön verdiği ve insanların uğruna öldükleri bir olgu olması hasebiyle insanın kişiliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu ve dolayısıyla korunması gereken bir olgu olduğu şeklinde cevap verilebilir. Bu argüman doğru olmakla birlikte burada zikredilenler bir insanın bağlı olduğu ideoloji açısından da pekâlâ söylenebilir. Dolayısıyla bu durum dine hakaretin neden suç sayılması gerektiğini açıklamaz. Dine hakaretin suç sayılmasını savunanlara göre, dine hakaret yasalarının amacı din ve vicdan özgürlüğünü, kamu düzenini korumak ile çok kültürlülüğün dolayısıyla toplumun devam etmesini sağlamaktır. Bu yasaların hoşgörüyü ve farklılıkların bir arada yaşamasını sağlayarak kamusal barışı sağladığı iddia edilmektedir.⁹ Yine bu dine hakaret yasalarını savunanlar, dine hakaret içeren ifadelerin ayrımcı olduğunu, saldırılan grupların din özgürlüğünün olumsuz bir şekilde etkilendiğini iddia ederek bu yasaların insan haklarının korumasını genişlettiğini ifade etmişlerdir. Ancak dine hakaret yasalarının uygulanmasının insan haklarını korumadığı, aksine şiddetin artmasına neden olduğu ve insan hakları üzerinde olumsuz etkileri olduğu gözlenmiştir.¹⁰ Dine hakareti suç sayan yasalarda sıklıkla muğlak ifadelerin kullanılması, dine hakaretin iyi tanımlanmaması, kötüye kullanımları engelleyecek denge mekanizmalarının olmaması bu yasaların geniş ve keyfi uygulamasına yol açmaktadır. Özellikle demokrasilerin zayıf olduğu ülkelerde bu tür yasalar, hükümetlerin siyasi muhalifleri susturma aracı olarak kullanılmaktadır. Bu yasalar yoluyla devlet destekli dinî kurumlar, devlet yaptırımıyla desteklenen bir dinî yorumu, sapkın olarak görülen dinî mezheplere kabul ettirmeye çalışmaktadır. Ayrıca dinî radikaller, bu tür yasaları dinî azınlıklara yönelik şiddeti haklılaştırmak için kullanmaktadırlar.¹¹ Bu tür yasalar bazı ülke uygulamalarında dinî azınlıkları, sapkın olarak görülen mezhepleri ölçüsüz biçimde hedef aldığı için dine dayalı ayrımcılığı artırmaktadır. Bazı ülkelerde insanlar asılsız suçlamalarla tutuklanmakta ve uzun süre tutuklu kalabilmektedir ve tutuklanan kişiler işkence ve kötü muameleye maruz kalabilmektedir. Ayrıca bu suçlamayla yakalanan kişiler serbest kalsa bile devlet dışında üçüncü kişiler tarafından tehditler alabilmekte, linç edilme tehlikesiyle karşılaşmakta ve özgürlük, güvenlik hakları ihlâl edilmektedir.¹²

⁸ Visconsi, Elliott. "The Invention of Criminal Blasphemy: Rex v. Taylor (1676)" *Representations*, Vol. 103, Sayı 1, 2008, s. 31

⁹ Jeremy Patrick, "The Curious Persistence of Blasphemy", *Florida Journal of International Law*, Vol: 23, 2011, s. 215-216.

¹⁰ Freedom House Special Report, "Policing Belief: The Impact of Blasphemy Laws on Human Rights" October 2010, s.1.

¹¹ Freedom House s.2.

¹² Freedom House s.2.

Dine hakareti suç sayan ülkeler genellikle dinî farklılıklara yönelik hoşgörü-süzlüklerin artacağından duydukları endişeden dolayı dine hakaret yasalarını çıkarmaktadırlar.¹³ Bu anlayışta olanlara göre dine hakaret, o dine mensup kişilerde zamanla değişmez bir kültürel aşağılık duygusuna yol açmakta ve bu aşağılık duygusu zamanla dışlanmaya ve sonunda marjinalleşmeye neden olmaktadır. Dolayısıyla insanların dinlerinden dolayı ayrımcılığa uğramasını önlemek için bu yasalar gereklidir denilmiştir.¹⁴ Karşı olanlara göre dini hoşgörü-süzlükle mücadele etmek için en iyi yol, dine yönelik eleştiriyi ve farklı dinlere yönelik analizlere ilişkin tartışmaları yani ifade özgürlüğünü açık tutmaktır.¹⁵ Amerika Din Özgürlüğü Raporu'na göre, dine hakareti yasaklayan ulusal ve uluslararası düzeydeki yasalar dine dayalı ayrımcılık ve zulüm sorununu çözmektedir ve gerçekte bu yasalar faydadan çok zarar getirmektedir.¹⁶ Dine hakareti suç sayan yasaların din ve vicdan özgürlüğüne daha iyi hizmet ettiği ya da daha iyi koruduğuna dair bir kanıt yoktur. Dine hakaret yasaları insanlar üzerinde bir korku iklimi yaratmakta, sansüre ve otosansüre yol açmakta, sanatsal ve bilimsel yaratıcılığı, akademik çalışmaları da engelleyici bir niteliğe bürünmektedir. Son olarak bu yasalarda ölüm ve hapis cezasının öngörülmesi, yaşam hakkı, insanın ruhsal ve fiziksel bütünlüğü ve özgürlüğü gibi temel haklarının ihlâl edilmesine yol açmaktadır.¹⁷

II. Dine Hakaret ve Dinsel Nefret Söylemi

Nefret söylemi, kurbanlarına doğrudan psikolojik bir zarar veren ve yönelmediği gruba karşı şiddet eylemlerini teşvik edebilecek nitelikte kötü niyetli özel bir ifade şeklidir. Nefret söylemini, belirli özellikleri ile tanımlanan gruplara yönelik beslenen önyargı ve nefret kaynaklı ve bu gruplara ve bunların üyelerine yönelik aşağılama, hakaret etme, alay etme, kötüleme, küçümseme, incitici ve saldırganlık içeren sözel ve görsel bütün ifade formları olarak tanımlayabiliriz.¹⁸ Yani bu ifadeler belli bir fikri eleştirmenin ötesinde o fikre mensup kişileri hedef alan ve onlara yönelik öfke ve nefret uyandırmak suretiyle onları şiddet tehdidi altına sokan ifadelerdir. Bu tür ifadelerin engellenmemesi, insanların kendilerini toplumun eşit bir bireyi olarak görmesini engeller. Nefret söylemi belli bir gruba, o grubun taşıdığı ortak özelliklerden dolayı yöneltilen ifade biçimidir. Nefret söylemi oldukça geniş bir tabir olmakla birlikte genel olarak saldırgan, incitici ve yaralayıcı kelimelere ve sembollere işaret eder ve etnik

¹³ Rebecca J. Dobras, "Is The United Nations Endorsing Human Rights Violations? An Analysis of The United Nations' Combating Defamation of Religions Resolutions and Pakistan's Blasphemy Laws", The Georgia Journal of International and Comparative Law, Vol.37, Sayı 2, 2009, s.364.

¹⁴ Rebecca J. Dobras, s.364.

¹⁵ Rebecca J. Dobras, s.366.

¹⁶ United States Commission on International Religious Freedom Policy Focus: "The Dangerous Idea of Protecting Religions from "Defamation": A Threat to Universal Human Rights Standards", fall 2009, s.8.

¹⁷ Agnes Callamard, "Freedom of Speech and Offence: Why Blasphemy Laws Are Not The Appropriate Response", European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), Issue 18, June 2006 <http://eumc.europa.eu/eumc/material/pub/ev/ev18/ev-18.pdf>. Erişim Tarihi 15.05.2016

¹⁸ Cennet Uslu, "Nefret Söylemi Suçu Versus İfade Hürriyeti", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 38, s.188.

özelliklere, cinsiyete, dini bağlılığa veya cinsel tercihe yönelik olabilir.¹⁹ Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 20. maddesinin 2. fıkrası bu konuyu doğrudan düzenlemiştir. Bu düzenlemeye göre: “*Ulusal, ırksal ya da dinsel nefretin, ayrımcılık, düşmanlık ya da şiddete kışkırtma biçimini alacak şekilde savunulması, yasalarca yasaklanır.*”²⁰

Dine hakaret düzenlemeleri, dinleri ya da dini inançları korurken, dini nefret söylemi düzenlemeleri inananları şiddet eylemlerine ve ayrımcılığa karşı korur. Dinsel nefret söyleminin (religious hatred) cezalandırılması konusunda tartışmalı da olsa güçlü bir eğilim bulunmakla birlikte, din ve dinsel duyguları aşağılamaya yönelik suçların (blasphemy, religious insult) cezalandırılmaması konusunda liberal demokrasilerde yaygın bir kabul oluşmuş durumdadır.²¹ Mesela İngiltere’de 2006 yılında Dinsel ve Irksal Nefret Yasası (The Racial And Religious Hatred Act) yürürlüğe girmiştir. Bu yasanın 29. maddesinin (a) bendine göre dinsel nefret, dini inanca ya da dini inancın olmamasına bağlı olarak gerçekleşebilir. Ayrıca Dinsel ve Irksal Nefret Yasası, dini eleştiriyle o dine bağlı olanların pratikleriyle ve bu dinin üyelerine yönelik nefreti tahrik eden tehdit edici bir dil kullanılması arasında ayırım yapmıştır. Buna göre Hristiyan inancına yönelik bir ifade meşru bir dini tartışmadır. Ancak Hristiyanlara yönelik fiziksel saldırıları teşvik eden ve onlara yönelik şiddeti körükleyen ifadeler bu kapsamda korunmayacaktır. Yani dinsel ve ırksal nefreti yasaklayan bu tür yasalar kişilerin dini doktrinini, inancını ve pratiklerini korumaz. Bu tür yasalar, o dine bağlı olanları kendilerine ve ibadethanelerine yönelik saldırılara yol açacak nefretin teşvik edilmesinden korur. Nitekim Dinsel ve Irksal Nefret Yasası’nın 29. maddesinin j bendinde belli bir dine yada o dinin pratiklerine yönelik eleştiri, antipati, beğenmeme, alay, hakaret anlamına gelen ifadelerin yasaklanamayacağı açıkça belirtilmiştir.²² Sonuç olarak, dine hakaret olgusu ile dinsel nefret söylemini birbirine karıştırmamak gerekmektedir. Nefret söylemi ve özel görünüm biçimi olan dinsel nefret söylemi, insan hakları hukuku açısından korunmaya değer ifade şekilleri olarak görülmemektedir.²³

III. Din ve Vicdan Özgürlüğü Açısından Dine Hakaret

Demokratik hukuk devletinin en önemli güvencelerinden bir tanesi olan ve insanın temel hak ve özgürlüklerinden birisi olarak görülen din ve vicdan özgürlüğü, gerek ulusal düzeyde gerekse de uluslararası düzeyde demokratik çoğulculuk anlayışının korunması ve geliştirilmesi amacıyla garanti altına alınmıştır.²⁴ Genel kabul gören anlayışa göre din ve vicdan özgürlüğü, belli bir

¹⁹ Robert Trager, Donna L. Dickerson, “21. YY’da İfade Özgürlüğü”, Çev. A.Nuri Yurdusev, Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara, 2003, s.157.

²⁰ Resmi çeviri metni İçin Bkz. <http://www.ombudsman.gov.tr/contents/files/81204--Medeni-ve-Siyasi-Haklara-Iliskin-Uluslararası-Sozlesme.pdf>, Erişim Tarihi, 15.10.2016

²¹ Kerem Altıparmak, “Fazıl Say’ın Tweetleri ve Doğru Sandığınız Yedi Yanlış” <http://www.bianet.org/bianet/siyaset/146003-fazil-say-in-tweetleri-ve-dogru-sandiginiz-yedi-yanlis>, Erişim Tarihi: 18.08.2013.

²² Malik Amjad, “Speech Crimes: What Constitutes The Act of Stirring Up Religious Hatred?”, <http://www.36bedfordrow.co.uk/cmsfiles/The-Barrister---Amjad-Malik-QC.pdf>, Erişim Tarihi: 18.08.2015.

²³ Anne Weber, “Nefret Söylemi El Kitabı”, Avrupa Konseyi Yayınları, Fransa, 2009, ss.7-17.

²⁴ Şennur Ağırbaşı, “Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü” Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı:101, Temmuz- Ağustos 2012, s. 84.

inanca sahip olmak ve bu inançları açığa vurmak olmak üzere iki boyutta ele alınmaktadır. Birinci boyutu (forum internum) vicdan özgürlüğü olarak ifade edilen kişinin içsel alanında varlık bulan, devlet tarafından sınırlandırılmaz mutlak bir hak iken, din özgürlüğü olarak ifade edilen ve kişinin sahip olduğu inancı çeşitli şekillerde açığa vurma şeklinde ortaya çıkan ikinci boyutu (forum externum) belli şartlar altında sınırlandırılabilir.²⁵

Daha geniş bir ifadeyle din ve vicdan özgürlüğü bir dine sahip olmayı ya da olmamayı, din değiştirmeyi veya bu inancı ibadetler yoluyla ortaya koymayı, eğitimi yapmayı ve göreneklerini yerine getirmeyi içerir. ²⁶ Bu noktada din ve vicdan özgürlüğünün insanların dini duygularına hakaret edilmekten korunması hakkını ya da dinî hislerin korunması hakkını kapsayıp kapsamadığının belirlenmesi gerekir. Öncelikle belirtilmelidir ki din, insan haklarının korumasından yararlanmamalıdır. İnsan hakları, insanları korur ve insanlar din ve vicdan özgürlüğüne sahiptir. İnsan hakları hukuku, dinlerin eleştiriden, hakaretten alay edilmekten korunması gibi bir hak tanımaz. Diğer bir deyişle din ve vicdan özgürlüğü dolaylı olarak tüm insanlara dinlere saygı duymak gibi bir yükümlülük yüklemeyiz.²⁷ Uluslararası insan hakları belgelerinde dine saygı duyulmasını isteme hakkı diye bir hak yoktur. Örneğin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 9. maddesinde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yaklaşımı farklı olsa da din vicdan özgürlüğünün uzantısı olarak böyle bir hak öngörülmemiştir. Bu kapsamda dinlere saygı duymak gibi bir yükümlülük yüklediği düşünülebilecek Birleşmiş Milletler Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi'nin 20. maddesinin 2.fıkrası; ayrımcılığa kin, nefret veya şiddete tahrik eden herhangi bir ulusal, ırksal veya dinsel düşmanlığın savunulmasını yasaklamaktadır. Ancak anılan sözleşmenin bu hükmüyle amaçlanan dinlerin korunması değil, dinsel nefret söyleminin önlenmesi ve insanları şiddet ve ayrımcılıktan korumaktır. Dolayısıyla bu hüküm, dinleri her türlü eleştiriden muaf tutmak için getirilmemiştir. Bu hükümlerin dini eleştiriye uygulanacak şekilde genişletilmesi mümkün değildir.²⁸ Dinî hislerin korunmasının din ve vicdan özgürlüğünün bir uzantısı olarak görülmesi durumunda da karşımıza birtakım sorunlar çıkacaktır. Öncelikle, dinî hisleri korumanın sınırını belirlemek kolay olmayacaktır. Dinî hisleri koruma işi çok ciddiye alınırsa bu ilginç sonuçlara yol açabilir. Bilindiği gibi çoğu din, özellikle de semavi dinler insana ilişkin olan hemen hemen her alanda düzenleme yapmış ve yaşamın tümünü kuşatmıştır. Dolayısıyla dinin düzenlediği bütün alanlar o dinin mensuplarının hassasiyetini oluşturabilecektir. Bu durum da beraberinde devletin çok geniş bir sansür ağını kurmasını gerektirecektir ki bu noktada ifade özgürlüğünün bir anlamı kalmayacaktır. Ancak sorun bununla da bitmemektedir. Devletin hangi dine mensup insanların dinî hislerini koruyacağı sorusu gündeme gelecektir. Eğer devlet sadece belli dinleri koruyacak olursa keyfi bir şekilde hangi ifadelerin koruma-

²⁵ Hande Seher Demir, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü", 1. baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011, s. 69-70.

²⁶ Sabahattin Nal, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt:57, Sayı:4, 2002, s.67.

²⁷ Jeroen Temperman, "Blasphemy, Defamation of Religions and Human Rights Law" Netherlands Quarterly of Human Rights Law, Vol.26, No:4, 2008, s.526.

²⁸ Leonard A. Leo, D. Gaer, Felice, K. Cassidy, Elizabeth "Protecting Religions From "Defamation": A Threat To Universal Human Rights Standards" Harvard Journal of Law & Public Policy, Vol.34, s.770.

ya değer olduğunu belirleyecek, böylece diğer ifade biçimleri karşısında ayrımcılık yapmış olacaktır. Bir dine hakaret edildiği zaman hakaret edilen dine mensup olan kişinin din ve vicdan özgürlüğünün ihlâl edildiği yani kişinin dinî inanca sahip olma ya da dinî inancını açıklama hakkına müdahale edildiği söylenebilir mi? Bu soruya olumlu bir cevap vermek zor görünmektedir. Din ve vicdan özgürlüğü, insanların dinlerine başkaları tarafından saygı duyulmasını, bir dinî grubun ya da o dine mensup kişinin hassasiyetlerine yönelik saldırıda bulunanları her koşulda soruşturmaya tâbi tutmayı gerektirmez. Dinî özgürlükleri korumak, devletin belli dine mensup kişilerin ibadetlerini herhangi bir müdahale olmadan özgürce yapmasını sağlayacak düzenlemeler yapmasını gerektirebilir. Her ne kadar, aşağıda açıklayacağımız gibi, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, dine hakaret edilmemesini din ve vicdan özgürlüğünün bir parçası olarak görse de, din ve vicdan özgürlüğü o dine bir saldırı yapıldığında değil kişinin dinini serbestçe yayması, açıklaması ve dinini serbestçe seçmesi engelleniyorsa ihlâl edilir.²⁹ Bu noktada din ve vicdan özgürlüğünü oldukça geniş bir biçimde yorumlayarak ve bunu ifade özgürlüğünün bir sınırlama sebebi olarak uygulamak ölçüsüzlük olacaktır. Din ve vicdan özgürlüğünü bu kadar genişletmek, başkasının din ve vicdan özgürlüğünün ihlâli de olabilir. Şöyle ki; dinler neyin doğru olduğuna dair farklı iddialar öne sürer, dolayısıyla birisine göre sapkınlık olan bir inanış diğerinin dinî inancını oluşturabilir. Hatta bu husus aynı din içinde de gündeme gelebilir. Bir mezhebe göre doğru kabul edilen bir durum, başka bir mezhebe göre sapkınlık ve hakaret olarak addedilebilir. O halde kendi dinini açıklamak ya da tebliğ etmek hakkını kullanmak isteyen kişi, başkasının dinî hislerine saygısızlık yapmış olabilecektir. Eğer dinî hisleri korumayı meşru bir sebep olarak göreceksak, dinini tebliğ eden kişinin din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlamamız gerekecektir. Diğer taraftan din ve vicdan özgürlüğü, dine sahip olma özgürlüğünü içerdiği gibi bir dine sahip olmama ve dinini değiştirebilme haklarını da ihtiva eder. Kişinin dinini değiştirebilmesi, diğer bir deyişle dinini serbestçe seçebilmesi için birçok farklı dinamiğin etkin bir şekilde devlet yapısı içerisinde oluşturulmuş olması gerekir. Öncelikle diğer inançlar hakkında serbestçe fikir edinebileceği bir ortamda bulunmalı ve yeni inançları tanımakla kalmayarak, bu inançları benimsemesi halinde, gelişimi için gerekli eğitim olanaklarına ve gereklerini yerine getirebilmek için yeterli ibadet imkânlarına sahip olmalıdır.³⁰ Eğer devlet dini eleştirmeyi ya da dinle alay etmeyi yasaklarsa, bireylerin o dine duyduğu inancını ya da o dinle ilgili inandığı gerçekleri değiştirmesini engelleyecek, dolayısıyla insanların gerçek anlamda dinlerini değiştirme özgürlüğünden yararlandığı söylenemeyecektir.

IV. İfade Özgürlüğü Açısından Dine Hakaret

İfade özgürlüğü, gerek Anayasamızda (26. madde) gerekse birçok uluslararası hukuk belgesinde koruma altına alınan temel hak ve özgürlüklerden birisidir. İfade özgürlüğü insanların görüş, kanaat, düşünce ve taleplerini başlarına kötü bir şey gelmesi, özellikle kamu otoriteleri tarafından başlarına kötü bir şey getirtilmesi korkusu taşımadan serbestçe ifade edebilmeleridir. İnsanlar

²⁹ Helen Fenwick, "Civil Liberties and Human Rights", First Edition, Cavendish Publishing, 2002, s.324.

³⁰ Mehmet Cengiz Uzun, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Din Özgürlüğü", Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2006, s.65.

kendilerini çok değişik yollarla ifade edebilirler. En çok bilinen ve kullanılan, en kolay ve en düşük maliyetli kendini ifade etme yolu konuşmaktır. Ancak, insanlar yazarak, belli tarzlarda davranarak, belli biçimlerde giyinerek, belli tarzlarda ibadet ederek de kendilerini ifade ederler. Sadece kitap, makale, deneme, roman ve hikâye yazmak ve yayınlamak değil; fakat aynı zamanda bir resim veya heykel yapmak, bir oyun sahnelemek, belli bir kıyafeti giymek, bir gösteri yürüyüşüne veya bir toplantıya katılmak, bir dernek veya topluluk kurmak da kişisel veya toplu ifade biçimleridir.³¹

İfade özgürlüğü, toplumda kanaat oluşumunun ve kamusal tartışmanın varlığını mümkün kılar. Fikirlerin serbestçe dile getirilemediği bir toplumda kamusal meseleler hakkında sağlıklı bilgi edinmek ve neyin kamunun iyiliğine olduğunu hep birlikte tespit etmemize imkân verecek bir tartışma ve müzakere ortamını oluşturmak mümkün değildir.³² Düşünen bir varlık olarak insanın düşüncelerini dışa vurma, insani varoluşunun en belirgin görünümüdür.³³ Ancak her temel hak ve özgürlükte olduğu gibi ifade özgürlüğünün de birtakım sınırları vardır. İfade özgürlüğünün uluslararası sözleşme metinlerde çeşitli amaçlarla sınırlanacağı belirtilmiştir. Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi, ifade özgürlüğünün kullanımının özel birtakım görevler, sorumluluklar getirdiğini belirttikten sonra, bu hakkın başkalarının haklarına ve şöhretlerine saygı ve ulusal güvenlik, kamu sağlığı, kamu ahlakı ve kamu düzeninin korunması sebebiyle sınırlanacağını belirtmiştir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesince yapılan Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 19. maddesinin 34 sayılı genel yorumunda aşırı saldırgan sayılabilecek ifadelerin de ifade özgürlüğü kapsamında olduğu,³⁴ sözleşmenin 20. maddesinin 2. paragrafında öngörülen özel durumlar dışında, din ve tanrı karşıtı ağır sözlerle ilgili yasal düzenlemeler de dâhil olmak üzere, bir dine veya başka bir inanç sistemine saygısızlık içeren ifadelerin yasaklanmasının sözleşmeyle bağdaşmayacağı vurgulanmıştır.³⁵ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi de, ifade özgürlüğüne ilişkin olarak benzer sınırlama sebepleri öngörmüştür. Buna göre, ifade özgürlüğü, ulusal güvenliğin, toprak bütünlüğünün veya kamu emniyetinin korunması, kamu düzeninin sağlanması ve suç işlenmesinin önlenmesi, sağlığın veya ahlakın, başkalarının şöhret ve haklarının korunması veya yargı gücünün otorite ve tarafsızlığının sağlanması sebepleriyle sınırlanabilir.³⁶ Dine hakaret söz konusu olduğunda bu sınırlama sebeplerinden hangisinin geçerli olacağının belirlenmesi gerekir. AİHM, dine hakaret ile ilgili davalarda, dinî hislere hakaret edilmemesi hakkı gibi ayrı bir hakka dayanarak aslında başkalarının şöhret ve haklarının korunması sebebine dayanmıştır. Ancak, yukarıda açıklandığı gibi, ne dinî hislere hakaret edilmemesi gibi ayrı bir hak olduğundan ne de dinî hislerin korunmasının din ve vicdan özgürlüğünün bir boyutu olduğundan söz

³¹ Mustafa Erdoğan, "Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif", *Liberal Düşünce*, Sayı: 24, Güz 2001, Ankara, s. 8-13.

³² Aynı makale, s.13.

³³ Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2014, s.580.

³⁴ CCPR/C/GC/34 (2011), 11. Paragraf.

³⁵ CCPR/C/GC/34 (2011), 48. Paragraf.

³⁶ Bu husus Sözleşmenin 10. maddesinde belirtilmiştir. Ancak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 20. maddesine benzer bir düzenleme olmamakla birlikte AİHM hakların kötüye kullanımını düzenleyen 17. maddeyi nefret içeren ifadeleri kısıtlamakta kullanmaktadır. Bkz.http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf Erişim Tarihi: 15.05.2016.

edilebilir. Dolayısıyla, böyle bir hak söz konusu olmadığı için başkalarının haklarının korunması sebebine dayanılamayacağı düşünülmektedir. O halde geriye en makul sınırlama sebebi olarak kamu düzeninin sağlanması kalmaktadır. Gerçekten de bu suçların düzenlenmesinin temel amacının kamu düzenini korumak olduğu da söylenebilir. Kamu düzeni, özü itibarıyla hukuksal bir nitelik taşımadığı için nesnel bir tanımının yapılması çok güç olan bir kavramdır. Esas olarak toplumsal-siyasal içerikli bir kavram olduğundan, kamu düzeni kavramının, tıpkı diğer bu tür içeriğe sahip kavramlar gibi, hukuksal bir kalıp içerisinde ifade edilmesi bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten, kamu düzeni kavramı, toplumsal ve siyasal bir kavram olması nedeniyle farklı siyasal sistemlere, yönetimlere, toplumsal-siyasal koşullara, zaman ve mekâna göre değişebilen bir kavramdır.³⁷ Kamu düzeni, toplumsal yaşamın huzur, barış ve güvenlik içerisinde sürdürülebilmesi demektir. Toplu halde yaşamı engelleyecek ölçüdeki rahatsızlık, huzursuzluk ve düzen bozukluğu demektir.³⁸ Kamu düzeni kavramı, yasa koyucuların ve uygulayıcıların elinde özgürlükleri aşırı sınırlamanın ve bastırmanın etkili bir aracı haline gelebilmektedir.³⁹ Kamu düzeni kavramı aslında, özgürlüklerin daha iyi gerçekleşebilmesi için gereken ortamı ifade etmesi gerekirken, özgürlüklerin sınırlandırılmasında etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. İfade özgürlüğünü kamu düzeni sebebiyle sınırlandırmak, devlete kabul edilen ya da çoğunlukça benimsenen bir görüşü korumak amacıyla değil, toplumun maddi ve fiziki düzenini bozacak nitelikteki eylemleri engellemek için yapılmalıdır.⁴⁰ Dine hakaret içeren bir ifade söz konusu olduğunda, o dine mensup insanlar tahrik olabilecek ve sokak gösterileri, tepki hareketleri meydana gelebilecektir. Böyle bir durumda kamu düzeninin bozulduğu iddia edilebilir. Ancak burada kamu düzenini bozan, o dine hakaret eden değil o gösterileri yapanlardır. Kamu düzeninin dine hakaret içeren ifadenin uyandırdığı infialden dolayı bozulduğunu iddia etmek ve bunu ifade özgürlüğünün sınırlandırılmasında meşru bir sebep olarak görmek ifade özgürlüğünün özünü çeliştir. Zira ifade özgürlüğü sadece toplumca zararsız görülen, normal bulunan ifadeler için değil, toplumun bir bölümünün aleyhinde olan, onlara çarpıcı gelen, onları rahatsız eden şoke eden düşünceler için de uygulanır.⁴¹ Gerçekten ifade özgürlüğü esas itibarıyla muhalefet özgürlüğüdür. İfade özgürlüğü, egemen ideolojiden, resmi fikirlerden, egemen ahlaktan, yaygın ortak görüşlerden yani toplumsal mutabakattan farklı görüşler savunulsun diye ortaya çıkmıştır. Çünkü egemen görüşle uyuşan bir görüşün tehdit altında olduğunu söylenilemez, dolayısıyla insan hakları koruması gündeme gelemez.⁴² Ancak bazı durumlarda ifadenin bağlamı, söyleyen kişinin konumu ve benzeri sebeplerle söz konusu ifadeler, kamu düzenini etkileyebilecek boyuta ulaşabilir. Ancak bu durum, sadece dine hakaret içeren ifadeler için değil; her türlü ifade için geçerli olabilir. İfade özgürlüğünün bu sebeple sınırlandırılmasında ABD

³⁷ Fazıl Hüsnü Erdem: "TCK'nun 312. Maddesinin Koruduğu Hukuksal Değerin Kısa Bir Analizi: Türk Devlet Düzeni v. Demokratik Kamu Düzeni", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:52, Sayı:1, 2003, s.38.

³⁸ Erdem, s.39.

³⁹ Erdem, s.42.

⁴⁰ Erdem, s.43.

⁴¹ Handyside/İngiltere, 7/12/1976 tarihli Mahkeme kararı, Seri A, No. 24, paragraf 49.

⁴² Mithat Sancar "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü- İfade özgürlüğü" İnsan Hakları Konfreansları (Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları), Ankara Barosu, 2006, s.123.

Yüksek Mahkemesi'nin açık ve mevcut tehlike ölçütünü geliştirdiği Brandenburg ölçütü elverişli olacaktır. Buna göre *"Bir ifade çok yakın kanunsuz bir fiili teşvik etmeye veya gerçekleştirmeye yönelik olmadıkça ve bu fiili tahrik etmeye veya gerçekleştirmeye kuvvetle yeterli olmadıkça sınırlandırılmaz, cezai takibata uğratılamaz."*⁴³ Yani ifadenin çok yakın kanunsuz bir fiilin teşvik ve tahrikine yönelik olması ve bu fiili gerçekleştirmeye elverişli olması gerekmektedir.⁴⁴ Bu ölçüt ışığında mesela Danimarka'daki karikatür olayı⁴⁵ örneğine bakılırsa, görünüşte ifade özgürlüğünün sınırlandırılması meşru görülebilir. Çünkü toplumda şiddet eylemlerinin olmasına sebep olmuştur. Halbuki burada sözü edilen şiddet eylemleri, tahrikin sonucu olarak Müslümanlara yöneltilen bir şiddet değil, Müslümanların gösterdiği tepkiyle oluşan ve ifadede bulunan kişiye yönelik şiddettir. Bu durum "dinleyici vetosu"⁴⁶ olarak adlandırılır yani sesi yüksek çıkan bir azınlığın (veya isterse çoğunluk olsun) hoşgörüsüzlüğünün, şiddetinin, konuşacaklarımızı veya konuşmayacaklarımızı belirlemesi demektir ve ifade özgürlüğünün meşru bir sınırlaması olarak kabul edilemez.⁴⁷ Böyle bir uygulamaya izin verilirse, bunun sınırlarını çizmek kolay olmaz ve dinlerin tamamen eleştiriden muaf tutulması noktasına kadar gidilmesi gerekebilir. Çünkü bir dine yönelik her ifadeden rahatsız olacak kişiler mutlaka olacaktır ve bu durum da ifade özgürlüğü üzerinde caydırıcı bir etkiye yol açacaktır. Ancak buradaki ifadeler ve bunun sonucu meydana gelen şiddet eylemleri, Müslümanlara yönelik olsaydı bu ifadeler dinsel nefret söylemi olarak adlandırılabilir ve meşru bir sınırlama sebebi olabilecekti. Kamu düzenin kolektif bir yararı koruması nedeniyle bu kavram kaçınılmaz biçimde hâkim inançları ve dolayısıyla çoğunluğun duyarlılıklarını korumak durumundadır. Azınlıkta kalan bir dinî inanca yönelik saldırıların kamu düzenini bozması daha düşük bir ihtimal iken; baskın dinî inancı hedef alan ifadenin kamu düzenini bozması daha fazla olasıdır.⁴⁸ Ancak bu durum da azınlıkta kalan dinlerin ve inançların dışlanması ve çoğunluk dinine ya da inancına üstünlük tanınması anlamına gelir ki; böyle bir uygulama, ayrımcılık yasağına ve demokrasi ilkesine aykırı olur. Çünkü günümüz demokrasileri çoğunlukçu olmaktan çıkıp çoğulcu bir anlam kazanmıştır. Dolayısıyla demokrasiler sadece çoğunluğu değil; azınlığı

⁴³ Brandenburg v. Ohio, 395 U.S. 444 kararından alıntılan Öykü Didem Aydın, "Üç Demokraside Düşünce Özgürlüğü Ve Ceza Hukuku 1- Amerika Birleşik Devletleri", Seçkin Yayıncılık, Ankara 2004, s.349.

⁴⁴ Öykü Didem Aydın, "Üç Demokraside Düşünce Özgürlüğü Ve Ceza Hukuku 1- Amerika Birleşik Devletleri", Seçkin Yayıncılık, Ankara 2004, s.349.

⁴⁵ 30 Eylül 2005 tarihinde Danimarka'da yayın yapan Jyllands-Posten isimli gazetenin Hz. Muhammed'i tasvir eden karikatürleri yayınlaması üzerine dünya çapında protesto ve gösteriler meydana gelmişti. Bu konu AİHM'in önüne de gitmiştir. Ben El Mahi ve Diğerleri/Danimarka (Başvuru no: 5853/06) kararında Mahkeme, başvuru sahiplerinin Fas vatandaşı ve Fas'ta faaliyet yürüten tüzel kişiler olmaları nedeniyle Danimarka ile başvuru sahipleri arasında yargı yetkisi bakımından bir bağlantı olmadığı gerekçesiyle başvuruyu kabul edilemez bulmuştur.

⁴⁶ Heckler's Veto, ayrıntılı bilgi için bkz. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Heckler%27s_veto Erişim Tarihi: 15.05.2016

⁴⁷ Allison G. Belnap, "Defamation of Religions: A Vague and Overbroad Theory That Threatens Basic Human Rights", Brigham Young University Law Review, Vol.2010, Issue:2, 2010, s. 651-652.

⁴⁸ Hülya Dinçer, "Bir Suç Olarak Dine hakaret, İfade Özgürlüğü ve Dini Hislere Tanınan Korunma", Prof.Dr. Köksal Bayraktar'a Armağan, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.1118.

da gözetmek durumundadır. Dinlere yönelik eleştiriler bir toplum açısından çok önemlidir. Bir zamanlar heretik olarak kabul edilen dinî görüşler zamanla o dinin geçerli bir yorumu olarak kabul edilebilir. Keza dinler tarihine baktığımızda, pek çok din ve mezhep mevcut dinî görüşün eleştirilmesi ile doğmuştur. O halde alternatif dinî doktrinlerin kabul edilmesini önlemek, bunlar çoğunlukla dine hakaret olarak algılsa da ifade özgürlüğünün en büyük faydalarından birisinin gerçekleşmemesi sonucunu doğurur. John Stuart Mill'e göre bu fayda, insanların değişmez gerçek olarak sunulan teorilere, düşüncelere meydan okuyabilmesi, onları değiştirebilmesidir.⁴⁹ Demokratik teoriye göre eğer insanlar devleti kendilerini temsil eden bir organ olarak görüyorsa devletin de vatandaşların değerlerine ve iyi anlayışlarına cevap vermesi gerekir. Devletin aldığı nihai kararlar, vatandaşların görüşüyle uyumlu olmasa da devlet, en azından onları dinlemelidir. Dinle alay edenleri ya da eleştirenleri, dindarların dinî hislerini korumak için susturmak, bir düşünceyi demokratik toplumların temelini oluşturan kamusal tartışmadan mahrum bırakmaktır. Bir dinî eleştiren, reddeden vatandaş da ifade özgürlüğü hakkına sahiptir, devlet vatandaşının bu düşüncelerini inkâr ettiği ölçüde onun gözünde meşruluğunu yitirecektir. Bir dinî karikatür çizerek, kitaplar yazarak, eleştirmek, alay etmek de bir insanın kendi iyi yaşam anlayışı olabilir. Örneğin bir ateistin dinlere karşı olduğunu ifade etmesinin tek yolu bu olabilir.⁵⁰ Eğer bir kişinin dinlere saldırması, onun iyi anlayışını temsil ediyorsa bu ifadeleri yasaklamak, bir iyi anlayışını diğerinin üstünde görmek, yani bir iyi anlayışına öncelik tanımak demektir. Bu bireylere eşit ve özgür olarak muamele edileceğini söyleyen liberal devlet anlayışı ile bağdaşmaz.⁵¹

Başta siyasi alanda ifade edilmiş olanlar olmak üzere, değer yargıları demokratik bir toplum açısından yaşamsal önemi haiz olan çoğulculuğun bir gereği olarak özel bir korumadan yararlanır. Kamusal sorunlarla ilişkili olduğu için politik konulardaki ifade özgürlüğü, ifade özgürlüğünün en çok korunmaya değer şeklini oluşturur. AİHM de kararlarında, politik konuşmalar ve kamuyu ilgilendiren konularda ifade özgürlüğünü sınırlamak için manevra alanın çok dar olduğunu ve sınırlamaların dar yorumlanması gerektiğinin altını çizmektedir.⁵² Bu açıdan dinî tartışmalara yönelik ifadeler de korunan ifadelerin başında gelmelidir. Çünkü dinî perspektifler, sıklıkla yaşamın başından sonuna kadar her şeyi ilgilendirmesi hasebiyle politik tartışmaların da bir uzantısını oluşturur. Özellikle dinlerin, dinî söylemlerin siyaset üzerinde etkili olduğu ülkelerde bu daha da önemli bir hale gelir. O halde dine ilişkin tartışmalar, bunlar saldırgan olsa bile ifade özgürlüğünün geniş korumasından yararlanmalıdır. İfade özgürlüğünün gerçeğin⁵³ ortaya çıkmasındaki en iyi yol olduğuna inanı-

⁴⁹ David Norris, "Are Laws Proscribing Incitement to Religious Hatred Compatible with Freedom of Speech?", UCL Human rights Review, Vol.1, October 2008, s.107.

⁵⁰ Rebecca Ross, "Blasphemy and the Modern, 'Secular' State", Appeal: Review of Current Law and Law Reform, Vol. 17, 2012, s.15

⁵¹ George Letsas, "Is There a Right Not To Be Offended in One's Religious Beliefs?" Law, State and Religion in the New Europe: Debates and Dilemmas (ed. Lorenzo Zucca, Camil Ungureanu), Cambridge University Press, 2012, s.256.

⁵² Sürek ve Özdemir/Türkiye, Başvuru no: (23927/94 ve 24277/94), 8/7/1999, 60. Paragraf. Lingens/Avusturya, Başvuru no:9815/82, 8/7/1986, 42.Paragraf, Wingrove/Birleşik Krallık, B.no:17419/90, 25/11/1996, 58. Paragraf.

⁵³ İfade özgürlüğünün temellendirilmesindeki en güçlü tezlerden biridir. Mill tarafından ortaya atılmıştır. Buna göre; ifade özgürlüğü, toplumsal ilerlemenin ve gelişmenin en temel gereğidir. Zira farklı görüşlere sahip kişilerin herhangi bir baskıya maruz kalma-

yorsak, kendi derin inancımızın tehlike altında olması durumunda bile ifade özgürlüğünden vazgeçmememiz, aksine kendi derin inancımızın serbestçe eleştirilebilmesini savunmamız gerekir çünkü mevcut inancımızı eleştiren düşünce zamanla bizim derin inancımız olabilir.⁵⁴ Sonuç olarak dine hakaret, saygısızlık ve dinî eleştiri söz konusu olduğunda ifade özgürlüğünü sınırlamak yerine, toplumda hoşgörüyü, hoşgörü eğitimini, kültürler arası diyalogu artıracak tedbirler alınması yerinde olacaktır. İfade özgürlüğünü kısıtlamak ve dine hakaret edenleri cezalandırmak gibi çareler, insanların anlayışları ve söylemleri üzerinde değişiklik yaratmaktan uzak olacaktır. Farklı dinî kökenden gelen insanların yaptığı makul ve rasyonel bir tartışma, birbirini anlamanın, karşılıklı saygının ve karşılıklı eğitimin ve yeni fikirlerin ortaya çıkmasını sağlar ve bu tartışmalar, ifade özgürlüğünün ve din özgürlüğünün daha sorumlu ve istekli bir şekilde savunulacağı bir ortam oluşabilir.⁵⁵

V. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Konuya Yaklaşımı

Yukarıda da belirtildiği gibi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde dine hakaret edilmemesini isteme ya da dinî hislerin korunması hakkı gibi bir hak bulunmamaktadır. Ancak AİHM, din ve vicdan özgürlüğünü çok geniş bir biçimde yorumlayarak dine hakareti ifade özgürlüğünün bir sınırlama sebebi olarak kullanmıştır. Birçok kararında din ve vicdan özgürlüğünün kişinin dinî hislerine hakaret edilmemesi hakkını da (right not to be insulted in one's religious feelings) kapsadığını belirtmiştir.⁵⁶ AİHM kararlarına yönelik yapılan eleştirilerde, Mahkemenin ifade özgürlüğüyle dinî inançlar çatıştığında, dinî inançla-

dan tartışabilmeleri, olası eksikleri ve yanlışları ortaya koymakta ve toplumun farklı kesimlerinin katkı sağlamasına imkân vermektedir. İfade özgürlüğü kapsamı içinde yaşanan tartışmalar sonucunda fikirler gözden geçirilmekte, eksik yanları belirlenmekte ve bu görüşlerin diğerleri ile harmanlanması veya yerlerini daha geçerli doğrulara bırakmaları sonucunda doğruya giden yolda bir adım daha atılmaktadır. Fikirlerin serbestçe açıklanmasına ve nakledilmesine izin verilmediği durumlarda, insanların doğruların faydasından yararlanamadıkları gibi yanlışların zararından da kaçınmaları çok mümkün değildir. Mill'e göre düşünceler ne kadar saçma olursa olsun yasaklanmamalıdır. Çünkü ilk olarak, bir düşünce saçma olsa dahi bunun ifade edilmesi saçmalığının ortaya çıkmasına neden olacak ve mantıklı olan diğer düşüncelerin değerini arttıracaktır. İkinci olarak bir fikir tam anlamıyla doğru olmasa bile, doğrunun bir bölümünü taşıyabilir ve doğru olarak bilinen bir fikrin eksikliklerini gidererek daha da güçlü hale gelmesine yol açabilir. Üçüncü olarak da bir düşünce doğrunun kendisi olabilir ve daha önce doğru kabul edilen yanlışların ortaya çıkabilmesi için bu yeni doğru iddialarının mutlaka duyulması gerekmektedir. İnsanlık ancak bu şekilde ilerleyebilecektir. J.S.Mill, "Özgürlük Üstüne", (çev.Tuncay Türk), Oda Yayınları, İstanbul, Eylül 2008, ss.73-77.

⁵⁴ Fenwick, s.125.

⁵⁵ Ben Clarke, "Freedom of Speech and Criticism of Religion: What are the Limits?", *Elaw Journal*, Vol.14, No.94, 2007, s.114.

⁵⁶ Jeroen Temperman, "Freedom of Expression and Religious Sensitivities in Pluralist Societies: Facing the Challenge of Extreme Speech", *Brigham Young University Law Review*, Vol.3, 2011, s.733. Bu konuya örnek olarak; X.LTD. Y. Kararı 83. paragraf, Otto Preminger 48. paragraf, Vingrove 47.paragraf, başka kararlarda ayrı bir hak olarak görülmüşdür. Murphy 63-64. paragraf.

ra ifade özgürlüğünden daha fazla önem verdiği belirtilmiştir.⁵⁷ AİHM ilk kararlarında, dinî hislere hakaret edilmemesi gibi bir hakka dayanarak ifade özgürlüğünün sınırlandırılması meşru görmüştür. Örneğin *Gay News Ltd. and Lemon v. İngiltere*⁵⁸ (X. Ltd and Y. V. United Kingdom) kararında Mahkeme, İngiltere'deki dine hakaret yasasının⁵⁹ (parlamentoca çıkarılan bir yasa değil ortak hukuk (common law) sistemi kapsamında bir yasa) amacının bireylerin dinî hislerine hakaret edilmemesi hakkını korumak olduğunu ve dolayısıyla sınırlandırmanın sözleşmede düzenlenen başkalarının haklarının korunması meşru amacına uygun olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu başvuruyu açıkça dayandıktan yoksun bularak, kabul edilmezlik kararı vermiştir.⁶⁰ Yine *Gay News Ltd. and Lemon* kararında Mahkeme, eğer vatandaşların kutsal olarak gördükleri şeylere karşı belli bir ağırlık düzeyine ulaşmak kaydıyla yapılan hakaretlerin, hakaret edilen dinin mensubu olan kişilerin isteği üzerine başlatılan bir suç olarak düzenlenmesi, demokratik toplumda gerekli görülebilir demiştir.⁶¹ Mahkeme'ye göre bu dine hakaret yasası, ifade özgürlüğünü kısıtlamaktadır ancak vatandaşların dinî hislerini korumak gibi meşru ve demokratik toplumda gerekli bir amaca hizmet etmektedir.

Wingrove kararında, *Visions of Ecstasy*⁶² adlı bir filme İngiliz Film Tasnif Kurulu'nca dine hakaret edici olduğu gerekçesiyle dağıtım izni verilmemesi söz konusudur. Kararda Komisyon, İngiliz dine hakaret yasasının dinen saygı duyulan şeylere hakaret etmek suretiyle Hristiyanlar arasında meşru bir infiiale neden olabilecek davranışları önlemek niyetiyle çıkarıldığını ve bu yasanın kişilerin dinî hislerine hakaret edilmeme hakkını korumak niyetiyle yapıldığını belirterek, ifade özgürlüğünün ihlâl edilmediğini belirtmiştir.⁶³ O dönemdeki İngiliz dine hakaret yasasının⁶⁴ sadece Hristiyanlığı korumasıyla ilgili olarak da Mahkeme, yasanın ayrımcı karakterde olduğunu vurgulamış; ancak, bu yasanın ayrımcı karakterde olmasının izlenen meşru amaca gölge düşürmediğini belirtmiştir.⁶⁵ Bu kararında Mahkeme, toptan bir yasaklamanın ölçüsüz olacağı üzerinde durmamıştır. Ayrıca söz konusu filmin sinematik bir göste-

⁵⁷ Nicolas Bratza, "The 'Precious Asset': Freedom of Religion Under the European Convention on Human Rights" *Ecclesiastical Law Journal*, Vol.14, Issue:2, May 2012, s.267.

⁵⁸ Bu karara konu olan olayda başvuruçulardan birisi *Gay News* adlı homoseksüellerle hitap eden bir dergidir ve diğer başvuruçu *David Lemon* derginin editörüdür. Derginin bir sayısında Hz. İsa'nın homoseksüel ilişkilere girdiği yönünde ifadeler içeren bir şiir yayınlanmıştır. Ayrıca şiir çizimlerle illüstre edilmişti. İngiliz makamları bunun üzerine yayıncı ve dergi hakkında dine hakaretten ceza davası açtı ve dergiye 1000 sterlin yayıncıya 500 sterlin ve 9 ay hapis cezası verilmişti.

⁵⁹ *Stephen's Digest of Criminal Law* 214.madde (parlamentoca çıkarılan bir yasa değil ortak hukuk (common law) sistemi kapsamında bir yasa)

⁶⁰ *ECommHR, Gay News Ltd. and Lemon vs the United Kingdom*, 7 May 1982, 5 European Human Rights Reports 123 (1982), Application No. 8710/79, 11. Paragraf.

⁶¹ *Gay News Ltd. and Lemon vs the United Kingdom*, 12. Paragraf.

⁶² Nigel Wingrove tarafından çekilmiş 19 dakikalık bir kısa filmidir. Filmde Teresa Avila çarpmıha gerilmiş İsa ile sevişmektedir. Filme İngiltere'de müstehcen (obscenity) olduğu için değil dine hakaret içerdiği için izin verilmemiştir.

⁶³ *Wingrove/Birleşik Krallık*, B.No 17419/90, 25/11/1996,47. Paragraf.

⁶⁴ *Wingrove/Birleşik Krallık*, 27. paragraf

⁶⁵ *Wingrove*, 50.paragraf (Karşı oyda bu durumun meşru amaca gölge düşüreceği belirtilmiştir. AİHM bu anlayışıyla sınırlamaların ayrımcı amaçlara yönelik ve ayrımcı bir biçimde uygulanamayacağını belirten BM İnsan Hakları Komitesinin anlayışından ayrılmıştır.

rimden ziyade bir video çalışması olmasını, dolayısıyla genele açık bir şekilde gösterilmemesi hususunu da göz önünde bulundurmamıştır. Dinî hislerin korunması gibi muğlak bir sınırlama sebebine dayanmış ve zorlayıcı toplumsal ihtiyacın karşılayıp karşılamadığını yeterince incelememiştir.

Wingrove kararını asıl önemli kılan, AİHM'in dinî hislerin korunmasını 9. maddeyle korunan inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirmesi ve bunun da ötesinde, kamusal tartışma alanı olarak belirlediği kimi alanlarla örneğin politik söylemlerle din ve inanca ilişkin ifadeler arasında ayrıma gitmesidir.⁶⁶ Diğer bir deyişle politik ifadeler söz konusu olduğu zaman sınırlama dar yorumlanacak; din ve ahlaka ilişkin hususlarda ise ülkelerin takdir marjı geniş yorumlanacaktır. Bu ayrım bizi, din ve ahlâkın mahrem alana hapsedilmesi ve dolayısıyla kamusal tartışmanın konusu olamayacağı sonucuna götürür.⁶⁷ Oysa yaşamdan ölüme kadar hemen her alanda söz söyleyen dinlerin kamusal tartışmanın konusu olmaması şeklindeki bir yorumu kabul etmek mümkün görünmemektedir. Dine hakaretin azınlıktaki bir dine yönelik olması ile ilgili Choudhury v. İngiltere⁶⁸ kararında başvuru, Salman Rüşdi'nin Şeytan Ayetleri⁶⁹ kitabının yayınlanmasının dine hakaret yasasını ihlâl ettiğini iddia etmiş; ancak, yetkili makamlar dine hakaret yasasının⁷⁰ sadece Hristiyan inancını koruduğu için başvuruyu reddetmiştir, bunun üzerine başvuru 9. madde ve 14. maddeye (ayrımcılık yasağı) dayanarak başvuruda bulunmuştur. Komisyon bu kararda, başvurunun dinini ve inancını açıklama hakkına devletin organları tarafından doğrudan müdahale edildiğini iddia etmediğini dolayısıyla sorunun 9. maddenin kişilerin dinine hakaret eden kişilere karşı kovuşturma hakkını kapsayıp kapsamayacağı olduğunu belirtmiştir. Sonuç olarak, AİHM 9. maddenin kişilerin dinine hakaret eden kişilere karşı kovuşturma hakkı arasında bir bağlantı olmadığını belirtmiş ve 9. madde yönünden kabul edilemez bulmuştur. 9. maddeden ihlâl bulmadığı için 14. maddeden de ihlâl bulmamıştır. Bu yaklaşım, AİHM'in aşağıda incelenecek olan Otto Preminger kararında devlete yüklediği vatandaşları dine hakaretlerden koruma yükümlülüğüyle açıkça çelişmektedir.⁷¹ Sıklıkla atfı yapılan Otto Preminger kararında Mahkeme, dinî hassasiyetleri rencide etmeye yönelik ifadelerle taraf devletlerin sınırlama getirmesine 10. madde kapsamında izin vermiştir. Bu davada başvuru, Avusturya'da halka açık film gösterimi yapan bir kuruluştur. Gösterimini ilan ettiği bir dizi film arasında, Hristiyanlığın kutsal figürlerini sapık ilişki içinde ve şeytan karşısında aciz ve bunak gösteren bir film de vardır. Filmin gösterimi yasaklanmış ve filme el konulmuştu. Komisyon 10. maddenin ihlâl edildiğine karar vermiş, ancak Mahkeme bu karara katılmamıştır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine göre, dinlerini açığa vurmayı tercih eden kişilerin inançlarına

⁶⁶ Dinçer, 1116.

⁶⁷ Dinçer, 1119.

⁶⁸ Choudhury/Birleşik Krallık, Başvuru no. 17439/90, (1991) 12 HRLJ 172.

⁶⁹ Hint asıllı İngiliz yazar Salman Rüşdi tarafından yazılan bir romandır. Kitapta İslam peygamberi tarafından önce vahiy olarak açıklanıp sonradan şeytan tarafından söylendiği gerekçesiyle geri çekildiği iddia edilen kuran ayetlerinin olduğu iddiası gündeme getirilmiştir. İlk baskısı 26 Eylül 1988'de İngiltere'de yapılmıştır. Bir çok İslam ülkesinde yasaklanan kitabın yazarı hakkında İran'da Ayetullah Humeyni tarafından ölüm fetvası verilmişti.

⁷⁰ Wingrove/Birleşik Krallık, 27. Paragraf.

⁷¹ Ian Leigh, "Damned If They Do, Damned If They Don't: The European Court of Human Rights and The Protection of Religion From Attack" vol.17 Issue:1, 2011, s.67.

yönelik tüm eleştirilerden muaf tutulmayı beklemesi düşünülemez. Kişiler, dinlerine yönelik reddiye ve karşı propagandalara karşı hoşgörülü olmak durumundadırlar, ancak din ve inançlara yönelik propagandalar söz konusu olduğunda devlete belli sorumluklar düşebilir. Zira bazı durumlarda söz konusu propagandalar, inanç sahiplerinin özgürlüklerine sahip olmasını ve inançlarını açığa vurmasını engelleyici bir boyuta ulaşabilir. Yani devlet, vatandaşların dinî özgürlüklerini rahatça kullanacağı bir ortamı sağlamak gibi bir pozitif yükümlülüğe sahiptir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine göre 9. madde, dinî duygulara saygı gösterilmesi hakkını da kapsamaktadır ve bu özgürlük, dinin kutsal saydığı unsurların provakatif bir şekilde betimlenmesi sonucu ihlâl edilebilir ve bu betimlemeler, demokratik toplumun unsuru olması gereken hoşgörü ruhunun kötü niyetli bir ihlâli olarak değerlendirilebilir.⁷² Bu kararda AİHM, filmin toplatılmasının gerekli olduğunu çünkü filmin tanıtımı yönündeki kasabada yapılan reklamların halkın film hakkında bir görüş sahibi olmasını dolayısıyla suçun oluşması için gereken kamusal unsurunun sağlandığını belirtmiştir.⁷³ Ayrıca filmin gösterildiği Tyrol kasabası, Katolik Hristiyanların büyük bir çoğunluğa sahip olduğu bir kasabadır (%87). Dolayısıyla dinî barışın korunması açısından zorlayıcı toplumsal ihtiyaç gerçekleşmiştir. AİHM, zorlayıcı toplumsal ihtiyacı orada yaşayan insanların çoğunluğuna göre belirlemiştir. AİHM'in çoğunluk dinine tanıdığı bu üstünlük, AİHM'in kararlarında⁷⁴ sıklıkla vurguladığı çoğulculuk ve dinsel hoşgörüyle bağdaşmadığı gerekçesiyle eleştirilmektedir.⁷⁵ Gerçekten AİHM içtihatlarına bakıldığında, Mahkeme azınlıkta olan, yeni ortaya çıkan, geleneksel olmayan dinlere karşı duyarsız kalırken, çoğunluğun benimsediği geleneksel dinlere daha fazla önem vermektedir.⁷⁶ AİHM, Otto-Preminger-Institut kararında, dava konusu olayın din ve vicdan özgürlüğü ile ifade özgürlüğünün çatışmasına ilişkin olduğunu⁷⁷ belirtmek suretiyle, dinî hislere saygı duyulmasını din ve vicdan özgürlüğünün bir parçası olarak görmeye devam etmiştir. Mahkemenin din ve vicdan özgürlüğünün dinlere saygı duyulması hakkını da kapsadığı şeklindeki yorumunun zorlama bir yorum olduğu söylenebilir. Ayrıca bazı durumlarda dine yönelik propagandaların inanç sahiplerinin özgürlüklerine sahip olmasını ve inançlarını açığa vurmasını engelleyici bir boyuta ulaşabileceği yönündeki tespitinin çoğunluğunun Katolik Hristiyan olduğu bir bölge açısından geçerli olamayacağı açıktır.

Nitekim üç karşıoyda sözleşmenin dinî hisleri koruma hakkını tanımadığı ve böyle bir hakkın gerçekte başkalarının dinî düşüncelerini eleştirme hakkını da içeren din ve vicdan özgürlüğünden çıkarılmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir.⁷⁸ Devletin din ve vicdan özgürlüklerini korumak gibi bir görevi vardır, ancak bu durum, üçüncü kişilerin belli bir dinî grubu ibadetten alıkoyması, onlara fiziksel saldırıda bulunması veya onların dinlerini açıklama hak-

⁷² Otto-Preminger-Institut/Avusturya B. No: 13470/87, 20/11/1994, 47. Paragraf.

⁷³ Otto-Preminger-Institut, 52. paragraf.

⁷⁴ En bilinen örnek için bkz. Handyside/Birleşik Krallık, 49. paragraf

⁷⁵ Bratza, s.268.

⁷⁶ Peter Danchin, "Of Prophets and Proselytes: Freedom of Religion and The Conflict of Rights in International Law," Harvard International Law Journal, No. 2 (Summer 2008), s.275.

⁷⁷ Otto-Preminger-Institut, 50. paragraf.

⁷⁸ Yargıçlar Palm, Pekkanen and Makarczyk'ın ortak karşıoyları, 6. paragraf.

kını engellemesi gibi bir durumda söz konusu olabilir. ⁷⁹ Dine yönelik propaganda din ve vicdan özgürlüğünü tehlikeye sokabileceği durum, belli kişiye ya da gruba yönelik dinsel nefretin, ayrımcılığın tahrik edilmesi durumunda ve dinsel nefretin yöneldiği dinin azınlıkta olması halinde söz konusu olabilir.

Ayrıca Mahkeme Otto Preminger kararında 10. maddenin insanlara görev ve sorumluluk yüklediğini ve bu sorumluluklar arasında başkalarını sebepsiz yere inciten (gratuitously offensive) ve insan ilişkilerinin gelişmesine yarayan kamusal tartışmaya hiçbir şekilde katkıda bulunmayan davranışlardan kaçınmanın da olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ AİHM'in bu anlayışı, ifade özgürlüğünün sadece kabul gören, zararsız, önemsiz sayılan bilgi ve düşünceleri değil, devletin veya nüfusun bir bölümünü inciten, onları şoke eden veya rahatsızlık veren bilgi ve düşünceleri de kapsadığını, çoğulculuğun hoşgörünün açık fikirliliğin gereğinin bu olduğunu belirttiği Handyside⁸¹ kararındaki ilkelerle uyusmamaktadır. Sebepsiz yere inciten ifade kavramı oldukça muğlak bir içeriğe sahiptir ve bu durum, devletin düşüncelerin ve fikirlerin açıklanma tarzını belirlemesi yönünde geniş bir yetki sahibi olmasına yol açabilir. Diğer taraftan bu kararda korunmaya değer ifadenin kamusal tartışmaya katkı sunan ifadeler olacağı yönünde bir varsayıma dayanılmaktadır. Diğer bir deyişle, kamusal tartışmaya katkı sağlamayan bir ifade korunmaya değer görülmecek ve neyin kamusal tartışmaya katkısı olacağını belirleme yetkisi kişinin kendisinde değil Mahkemede olacaktır. Bir ifade sadece haksız yere inciten unsurlar içermesi nedeniyle değil, çok yakın kanunsuz bir fiili teşvik etmeye veya gerçekleştirmeye yönelik olması ve bu fiili tahrik etmeye veya gerçekleştirmeye kuvvetle yeterli olması durumunda yasaklanmalıdır. Ancak bu durum sadece dinleri aşağılayan ifadeler için değil; her türlü ifade için geçerlidir. Bu nedenle dine hakaret içeren ifadeler diğer ifadelerle göre daha farklı şekilde yaklaşılması gerekmektedir. AİHM'in benzer bir bakış açısını benimsediği İ.A. Türkiye kararında⁸² başvuran, Abdullah Rıza Ergüven'in "Yasak Tümceler" adlı romanını yayınlayan Berfin Yayınevi'nin sahibi ve müdürüdür. Kitap, yazarın felsefi ve dinî konularla ilgili görüşlerini romana özgü bir dille anlatmıştır. Başvurucu, Türk Ceza Kanunu'nun 175. maddesinin üçüncü ve dördüncü fıkraları uyarınca, söz konusu kitabı basmasından ötürü "Allah, din, peygamber ve kutsal kitaba" saygısızlık etmekle suçlanmıştır. İlk derece mahkemesi, başvurunu mahkûm etmiş ve kendisine iki yıl hapis ve adli para cezası vermiştir. AİHM kararında, daha önceki kararların atıf yaparak ifade özgürlüğünün birtakım sorumlulukları da beraberinde getirdiğini ve bu sorumluluklardan olan dine ve vicdan özgürlüğü söz konusu olduğunda, başkalarına zarar verecek, sebepsiz yere inciten, söylemlerden ve saygısızlık edecek davranışlardan kaçınılması gerektiğini belirtmiştir.⁸³ Dini inançlara ve ahlâki görüşlere karşı sergilenen saldırılar söz konusu olduğunda başkalarının haklarının korunması bakımından Avrupa ülkeleri arasında tek bir anlayışın olmadığını, buna bağlı olarak ahlâki ve dinî çerçeveye içerisindeki kişisel yargıları aşağılamaya yönelik hususlarda ifade özgürlüğüne

⁷⁹ Bu durumla ilgili AİHM'in verdiği yerinde bir karar için bkz. 97 members of The Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 Others v. Georgia, Başvuru no:71156/01, 3/5/2007.

⁸⁰ Otto-Preminger-Institut, 49. paragraf.

⁸¹ Handyside/Birleşik Krallık, Başvuru no. 5493/72, 7.12.1976, 49.paragraf

⁸² İ.A./Türkiye, Başvuru no. 42571/98, 13/12/2005.

⁸³ İ.A./Türkiye, 24. paragraf.

ilişkin düzenlemelerin yapılmasında Sözleşmeciler Devletlerin takdir yetkisinin genişlemekte olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.⁸⁴ Sonuç itibarıyla, AİHM söz konusu müdahale ile Müslümanlar tarafından kutsal sayılan bazı hususlara yapılan saldırıların önlenmesinin amaçlandığını dikkate almış ve bu noktada alınan tedbirlerin sosyal bir ihtiyaca karşılık geldiği sonucuna varmıştır. Bu kararda AİHM, inananların, dinî inançlarının başkaları tarafından reddedilmesine ve inançlarına düşman doktrinlerin yayılmasına hoşgörüyle yaklaşması gerektiğini belirterek, eleştiri sınırları içinde kalan ifadelerle, dinen saygı duyulan değerlere yönelik hakareti ayırt etmenin gerekliliğini vurgulamıştır.⁸⁵ AİHM kararında, kitapta yer alan ifadelerin sadece toplumun genel görüşleriyle çatışan, şoke eden, kışkırtıcı fikirler içermediğini ayrıca İslam dininin peygamberinin kişiliğine yönelik de haksız bir saldırı taşıdığını belirtmiştir.⁸⁶ Karşıyda yargıçlar Vingrove ve Otto Preminger kararlarına atıf yaparak bir film (Otto Preminger), kısa bir deneysel video (Vingrove) ile bir romanın etkisi arasında çok önemli bir fark olduğunu vurgulamışlardır.⁸⁷ Gerçekten de AİHM bu kararında kısa bir süre önce verdiği Alınak/Türkiye⁸⁸ kararıyla çelişmiştir. Bu kararda AİHM, kitapta kullanılan paragrafların okuyucuları nefrete isyana şiddete teşvik ettiğinin düşünülebileceğini, ancak buna gerçekten yol açıp açmadıklarına karar verirken başvuranın kullandığı aracın kitle iletişim araçlarına kıyasla halkın daha dar bir kesimine hitap eden bir roman olduğunun dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Bu yaklaşım, doğru bir yaklaşımdır, zira küçük bir okuyucu kitlesine ulaşan bir romanın kamu düzeni üzerindeki etkisi ciddi biçimde azalacaktır. Herhangi bir kişi o romanı alıp onun içeriğiyle karşılaşmak zorunda değildir. Bir ifadeyi değerlendirirken onun bütün bağlamının göz önüne alınması gerekir. AİHM İ.A./Türkiye kararında da başkalarının haklarının korunması gerekçesine dayanmıştır. Ülkede yaşayan insanların ezici çoğunluğunun aynı dine ait olduğu bir ülkede başkalarının haklarının nasıl ihlâl edildiği sorusu cevapsız bırakılmıştır. Eğer hakaret edilen dine mensup kişiler azınlıktaysa ve bu kişilere karşı nefret söylemi ve ayrımcılık gibi uygulamalar mevcutsa bu sınırlama meşru olarak görülebilirdi. Söz konusu olayda böyle bir durum olmaması nedeniyle böyle bir sınırlamanın zorlayıcı bir toplumsal ihtiyaca cevap vermediği söylenebilir. Klein v. Slovakya⁸⁹ davasında başvuru, Slovakya Başpiskoposunun Miloş Forma'nın bir filminin yasaklanması ve özellikle filmin afişlerinin sokaklardan kaldırılmasına ilişkin talebine yazmış olduğu bir makalede tepki göstermiş, makaleden dolayı başvuru hakkında milleti, ırkı ve dini aşağılama suçundan dava açılmıştı. Başvurucu, makalesinde dürist Hristiyanların başlarında bir canavar gibi duran kiliseden neden kurtulmadıklarına bir anlam veremediğini belirtmiştir. Yerel mahkeme başvuru Roma Katolik Kilisesinin temsilcisi olan Slovakya Başpiskoposluğunu ve dolayısıyla bu kilisenin mensuplarını aşağıladığını belirtmiştir. Temyiz mahkemesi de bu görüşü kabul etmiştir. Ancak AİHM, bu görüşe katılmamış, başvuru kimsenin dinini açıklama ve dinini yerine getirme hakkına haksız yere bir saldırıda bulunmadığı iddiasını kabul etmiştir. Sert bir şekilde ifade edilen söz-

⁸⁴ İ.A./Türkiye, 25. paragraf.

⁸⁵ Dinçer, a.g.m, s.1120.

⁸⁶ İ.A./Türkiye, 29. paragraf.

⁸⁷ Yargıç Costa, Cabral Barreto ve Jungwiert'in ortak karşı oyları, 8.paragraf.

⁸⁸ Alınak/Türkiye, Başvuru no: 40287/98, 29/03/2005.

⁸⁹ Klein/Slovakya, Başvuru no: 208/01, 31/10/2006.

lerin yalnızca başpiskoposu hedef aldığını ve başvuru sahibinin eleştirilerinin bazı inananları gücendirmesi olası olsa da bu makaleyle ne toplumun bir kesimini Katolik inançları dolayısıyla gözden düşürdüğünün, ne de Katolik inancını aşağıladığının söylenemeyeceğini belirtmiştir. Mahkeme'ye göre başvuruçunun yazdığı makale yoluyla başkalarının din ve vicdan özgürlüğüne müdahale ettiğini söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla ifade özgürlüğüne yönelik müdahale ne zorlayıcı toplumsal ihtiyaçla uyumlu ne de izlenen amaç açısından ölçülü bir yaptırımdır.⁹⁰

Klein/Slovakya kararında AİHM, esasında başvuruçunun ifadelerinin dine yönelik haksız yere inciten ifadeler değil başpiskoposa yönelik ifadeler olduğunu, bu makalenin toplumsal tartışmaya katkı sağladığını belirterek daha önce verdiği kararlarla benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Aşağıda son olarak incelenecek Aydın Tatlav/Türkiye⁹¹ kararında AİHM, ifade özgürlüğünün ihlâl edildiğini belirtse de temel argümanlarını bu kararda da sürdürmüştür. Bu karara konu olayda başvuruçusu, beş cilt olarak yayımlanan *İslamiyet Gerçeği* adlı kitabın yazarıdır. Dört yılda kitabın toplam 16.500 nüshası basılmıştır. İhbar üzerine başvuruçusu, cumhuriyet savcısı tarafından Türk Ceza Kanunu'nun 175. maddesinde adı geçen dinlerden birini tahkir etmek amacıyla yayın yapmakla suçlanmıştır. Ankara 2. Asliye Ceza Mahkemesi, başvuruyu on iki ay hapis ve adli para cezasına mahkûm etmiştir. Hapis cezası para cezasına çevrilmiş ve başvuruçusu ağır para cezasına mahkûm edilmiştir. Bu karar, Yargıtay tarafından onanmıştır. Hükümet, Otto Preminger kararına atıf yaparak söz konusu yaptırımın devletin takdiri kapsamında görülmesi gerektiğini belirtmiştir. AİHM, Aydın Tatlav kararında, 10. maddedeki özgürlüğün uygulanmasının görev ve sorumlulukları içerdiğini ve bunlardan birisinin de dinî inançlar bağlamında diğerleri için nedensiz ve saygısız olarak kırıcı olan ifadelerden sakınılması zorunluluğu olduğunu belirtmiş ve çatışmanın ifade özgürlüğü ile diğer insanların düşünce inanç ve dinî özgürlüklerine saygı duyulması hakkı arasında olduğunu bir kez daha yenilemiştir. Ancak AİHM, İ.A kararıyla hemen aynı olayda başvuruçusu farklı bir sonuca ulaşmıştır. Alınan bölümlerin sert eleştiri dozunda olduğunu kabul etmekle birlikte burada sosyopolitik olarak, inançsız bir kimsenin din hakkındaki eleştirel bakış açısının söz konusu olduğunu belirtmiştir.⁹² Mahkemeye göre başvuruçunun dava konusu sözlerinde ne inananların doğrudan kişiliğini hedef alan aşağılayıcı bir ton ne de kutsal sembollere özellikle Müslümanlara hakarete varan bir saldırı gözlemlenmiştir.⁹³ Mahkeme, ayrıca kitabın 1992 yılında yayınlandığını 5. baskısının yapıldığı 1996 yılına kadar bir soruşturma açılmamasını da göz önünde bulundurmuştur. Başvuran aleyhindeki 12 ay hapis cezasının çok cüzi miktarda paraya çevrilmesine rağmen özgürlükten yoksun bırakma riski taşıyan cezai mahkûmiyetin, kişileri dinle bağdaşmayan düşünceleri yayınlamaktan alıkoyma etkisi olabileceği gibi çoğulculuğun korunmasına da engel teşkil edebileceğini belirterek yaptırımı izlenen amaçla orantılı bulmamış ve 10. maddenin ihlâl edildiğine karar vermiştir.⁹⁴ Bu karar, AİHM'in eleştirisiyle haksız saldırı arasındaki farkı yeterince netleştirmedeğini göstermektedir. Zira İ.A. kararında olduğu gibi baş-

⁹⁰ Klein/Slovakya, 54. paragraf.

⁹¹ Aydın Tatlav/Türkiye, Başvuru no:50692/99, 2/8/2006.

⁹² Aydın Tatlav/Türkiye, 28. paragraf.

⁹³ Aydın Tatlav, 28. paragraf.

⁹⁴ Aydın Tatlav, 30. paragraf.

vurucu burada da İslam dinini, Kur'anı, peygamberi şiddetin ilkelliğin çılgınlığının bir ürünü olarak görüyordu (mesela Hz. Muhammed'i gerçek ile rüyayı birbirinden ayıramayan bir kişi olarak, Kur'anı sıkıcı bir şekilde kendisini tekrar eden ve kendisinden önceki kadim kitaplardan bile daha ilkel bir kitap olarak betimliyordu). Ayrıca Mahkeme İ.A. kararında karşı oylarda belirtilen caydırıcı etki meselesini kararına dayanak olarak kullanmıştır. Kanımızca, AİHM, bu kararıyla dine hakarete yaklaşımında önemli bir değişikliğe gitmemiştir. Zira kararında dini hislerin korunması gereken bir alan olduğunu ve ifade özgürlüğünün sınırlamasında meşru amaç olduğunu yinelemiş ancak söz konusu kararında başvurucuya uygulanan yaptırımın ölçüsüz olduğunu belirterek ihlâl bulmuştur.

Sonuç

Modernleşme süreciyle birlikte din, devletin meşruiyet kaynağı olmaktan çıkmıştır. Günümüzde devletin üstüne düşen görev, dinleri korumaktan ziyade vatandaşlarının, yani bireylerin din ve vicdan özgürlüklerini korumak olmalıdır. İnsan hakları açısından baktığımızda insan haklarının dinleri değil, insanları koruduğu bilinmektedir. Bu çalışmada da dine hakaret konusuna insan hakları perspektifinden yaklaşılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda din ve vicdan özgürlüğü açısından bireylerin, dinlerine hakaret edilmemesini isteme gibi bir haklarının olmadığı anlatılmaya çalışılmıştır. İfade özgürlüğü açısından ise, dine hakaret söz konusu olduğunda kamu düzeninin ve başkalarının haklarının korunması sınırlama sebeplerinin gündeme gelebileceği belirtilmiştir. Bu noktada, dini hislere hakaret edilmemesini isteme gibi bir hak söz konusu olmadığından, başkalarının haklarının korunması sınırlama sebebine dayanılmayacağı anlatılmaya çalışılmıştır. Kamu düzeninin sağlanması açısından ise Amerikan Yüksek Mahkemesinin *Brandenburg v. Ohio* davasında geliştirdiği ölçütün dikkate alınması önerilmiştir. AİHM'in dinleri ve toplumca kabul gören ahlâki değerleri aşağılayan ifadelerle ilişkin olarak ifade özgürlüğü açısından ürkek bir yaklaşım sergilediği⁹⁵ ifade özgürlüğüyle dinî inançlar çatıştığında, dinî inançlara ifade özgürlüğünden daha fazla önem verdiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Günümüzde dünyada artan bir şekilde dinleri ya da dinî hisleri hakaretten korumaktan ziyade bireyleri dine dayalı nefretten korumak yönünde bir eğilim olduğu söylenebilir. Nitekim, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, 1999'dan 2010 yılına kadar dinlere hakaretle mücadele kararları almış, ancak 2011 yılında verdiği 16/18 sayılı kararında dinlere hakaretle mücadele yerine dine dayalı hoşgörüsüzlükle ve ayrımcılıkla mücadele edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹⁶ Venedik Komisyonu'nun da 2008 yılında kabul edilen "İfade özgürlüğü ve din özgürlüğü" başlıklı raporunda⁹⁷ dine hakaret yasalarının kaldırılması ve yeniden yürürlüğe girmemesi gerektiği belirtilmiştir. Yine raporda

⁹⁵ Antony Lester, "Right to Offend", *Freedom of Expression: Essays in Honour of Nicolas Bratza* içinde, Wolf Legal Publishers, 2012, s.306.

⁹⁶ Brett G. Scharffs (2013), "International Law and The Defamation of Religion Conundrum", *The Review of Faith & International Affairs*, Vol.11, Sayı 1, 2013, ss. 67-69

⁹⁷ Venice Commission. 2008a. Report on The Relationship Between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred, Study 406/2006, adopted by the Venice Commission at its 76th Plenary Session, 17-18 October 2008.

nefreti tahrik etmenin eylemin temel unsuru olmadıkça dinî hislere hakaret edilmesinin suç olarak düzenlenmesinin gerekli olmadığı⁹⁸ ve dinî hislere hakareti ve dine hakareti cezai yaptırıma bağlamanın ölçüsüz olduğu belirtilmiştir.⁹⁹ Son olarak Komisyon, raporunda dine hakareti suç sayan düzenlemelerin kaldırılmasını savunurken cezai yaptırımın ancak dinsel nefreti tahrik eden ifadeler için meşru ve ölçülü olacağını vurgulamıştır.¹⁰⁰

KAYNAKÇA

A.Leo Leonard, D.Gaer,Felice, K.Cassidy, Elizabeth: "Protecting Religions From "Defamation":A Threat To Universal Human Rights Standards" Harvard Journal of Law & Public Policy, Vol.34, Sayı 2

Ağırbaşı Şennur, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü" Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 101, Temmuz- Ağustos 2012.

Ahdar Rex Tauati, "The Right to Protection of Religious Feelings", Otago Law Review, Vol.11, No.4, 2008.

Altıparmak Kerem, "Fazıl Say'ın Tweetleri ve Doğru Sandığınız Yedi Yanlış"19.04.2013 'çevrimiçi' erişim, <http://www.bianet.org/bianet/siyaset/146003-fazil-say-in-tweetleri-ve-dogru-sandiginiz-yedi-yanlis>, 18.08.2013.

Amjad Malik, "Speech Crimes: What Constitutes The Act of Stirring Up Religious Hatred?", 'çevrimiçi', erişim, <http://www.36bedfordrow.co.uk/cmsfiles/The-Barrister---Amjad-Malik-QC.pdf>, 18.08.2013.

Arslan, Zühtü, "Anayasa Teorisi", Seçkin Yayıncılık, 2. baskı, Ankara,2008.

Aydın Öykü Didem, "Üç Demokraside Düşünce Özgürlüğü Ve Ceza Hukuku 1- Amerika Birleşik Devletleri, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2004.

Belnap Allison G., "Defamation of Religions: A Vague and Overbroad Theory that Threatens Basic Human Rights", Brigham Young University Law Review, Vol.2010, Issue:2,2010.

Bratza Nicolas, "The 'Precious Asset': Freedom of Religion Under the European Convention on Human Rights" Ecclesiastical Law Journal, vol.14, issue:2, May 2012.

Callamard Agnes, "Freedom of Speech and Offence: Why Blasphemy Laws Are Not The Appropriate Response", European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), Issue 18, June 2006 <http://eumc.europa.eu/eumc/material/pub/ev/ev18/ev-18.pdf>.

Clarke Ben, "Freedom of Speech and Criticism of Religion: What are the Limits?", elaw Journal, vol.14, no.94,2007.

Coleman, Elizabeth Burns, and Kevin White. "Stretching the Sacred." *Negotiating the Sacred: Blasphemy and Sacrilege in a Multicultural Society*, Edited by Elizabeth Burns Coleman and Kevin White, ANU Press, 2006.

⁹⁸ Aynı rapor, 49. paragraf.

⁹⁹ Aynı rapor, 92. paragraf.

¹⁰⁰ Aynı rapor, 90. paragraf.

Danchin Peter, "Of Prophets and Proselytes: Freedom of Religion and the Conflict of Rights in International Law," *Harvard International Law Journal* 49 no. 2 (Summer 2008).

Demir Hande Seher, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü", 1. Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011.

Dinçer Hülya, "Bir Suç Olarak Dine hakaret, İfade Özgürlüğü ve Dini Hislere Tanınan Korunma", Prof. Dr. Köksal Bayraktar'a Armağan, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Dobras Rebecca J., "Is The United Nations Endorsing Human Rights Violations?: An Analysis of The United Nations' Combating Defamation Of Religions Resolutions And Pakistan's Blasphemy Laws", *The Georgia Journal Of International And Comparative Law*, Vol.37, Sayı 2, 2009.

Erdem Fazıl Hüsnü, "TCK'nun 312. Maddesinin Koruduğu Hukuksal Değerin Kısa Bir Analizi: Türk Devlet Düzeni v. Demokratik Kamu Düzeni", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:52, Sayı:1, 2003.

Erdoğan Mustafa, "Demokratik Toplumda İfade Özgürlüğü: Özgürlükçü Bir Perspektif", *Liberal Düşünce*, Sayı: 24, Güz 2001, Ankara.

Fenwick Helen, "Civil Liberties and Human Rights", First Edition, Cavendish Publishing, 2002.

Freedom House Special Report, "Policing belief: The Impact Of Blasphemy Laws On Human Rights" October 2010.

Goolam Nazeem, "The Cartoon Controversy: A Note On Freedom of Expression, Hate Speech and Blasphemy" *The Comparative and International Law Journal of Southern Africa*, Vol.39, No:2, July 2006.

Hassan, Riaz. "Expressions of Religiosity and Blasphemy in Modern Societies." *Negotiating the Sacred: Blasphemy and Sacrilege in a Multicultural Society*, Edited by Elizabeth Burns Coleman and Kevin White, ANU Press, 2006.

Human Rights Committee 102nd Session, General Comment No:34, Geneva, 11-29 July, 2011.

Leigh İan, "Damned If They Do, Damned If They Dont: The European Court of Human Rights and The Protection of Religion From Attack" *Vol.17 issue:1*, 2011.

Letsas George, "Is There a Right not to be Offended in One's Religious Beliefs?" *Law, State and Religion in the New Europe: Debates and Dilemmas* (ed. Lorenzo Zucca, Camil Ungureanu), Cambridge University Press, 2012.

Lester Antony, "Right to Offend", *Freedom of Expression: Essays in Honour of Nicolas Bratza* içinde, Wolf Legal Publishers, 2012.

Mil J.S., "Özgürlük Üstüne", (çev.Tuncay Türk), Oda Yayınları, İstanbul, Eylül 2008.

Nal Sabahattin, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt:57, sayı:4, 2002.

Norris David, "Are Laws Proscribing Incitement to Religious Hatred Compatible With Freedom of Speech?", *UCL Human Rights Review*, Vol.1, October 2008.

Patrick Jeremy, "The Curious Persistence Of Blasphemy", *Florida Journal of International Law*, Vol. 23, 2011.

Recommendation 1805 (2007) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe.

Ross, Rebecca, "Blasphemy and the Modern, 'Secular' State", *Appeal: Review of Current Law and Law Reform*, Vol. 17, Sayı 1, 2012.

Sancar Mithat, "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü- İfade Özgürlüğü" *İnsan Hakları Konferansları* (Ankara Barosu İnsan Hakları Merkezi Yayınları), Ankara Barosu, 2006.

Temperman Jeroen, "Freedom of Expression and Religious Sensitivities in Pluralist Societies: Facing the Challenge of Extreme Speech", *Brigham Young University Law Review*, Vol.3, 2011.

Temperman Jeroen, "Blasphemy, Defamation of Religions and Human Rights Law" *Netherlands Quarterly of Human Rights Law* vol.26, no:4, 2008.

Trager, Robert ve Donna L. Dickerson, 21. YY'da İfade Özgürlüğü, (Çev. A.Nuri Yurdusev,) *Liberal Düşünce Topluluğu*, Ankara, 2003.

Uslu Cennet, "Nefret Söylemi Suçu Versus İfade Hürriyeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 38.

Uygun Oktay, *Devlet Teorisi*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2014.

Uzun Mehmet Cengiz, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Din Özgürlüğü", *Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Eylül 2006.

United States Commission on International Religious Freedom Policy Focus: "The Dangerous Idea of Protecting Religions from "Defamation": A Threat to Universal Human Rights Standards" Fall 2009.

Venice Commission. 2008a. Report on The Relationship Between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred, Study 406/2006, adopted by the Venice Commission at its 76th Plenary Session, 17-18 October 2008.

Visconsi, Elliott. "The Invention of Criminal Blasphemy: Rex v. Taylor (1676)" *Representations*, Vol. 103, Sayı 1, 2008.

Weber Anne, "Nefret Söylemi El Kitabı", *Avrupa Konseyi Yayınları*, Fransa, 2009.

